

УДК 37.091.33-027.22:[821.161.2:783.1](477.82)

Н. С. Бондар,
учитель української мови та літератури вищої категорії, старший учитель
КЗ «Луцька ЗОШ І–ІІІ ст. № 3 Луцької міської ради Волинської області»

Мистецтво мандрівних співців-музикантів Західного Полісся

(За книгою Олекси Ошуркевича «Лірницькі пісні з Полісся...»)

Розглянуто одну з найяскравіших сторінок музичної народнопоетичної творчості українського народу – лірницьке мистецтво. На початку XVIII ст. мандрівні музиканти-співці були відомі в Білорусі, Польщі, Литві, Молдові, але найбільшого розвитку їхня традиція досягла в Україні. Причиною цьому були, очевидно, підвищена емоційна чутливість національної вдачі українців і релігійність.

Завдяки спогадам і дослідженню Олекси Ошуркевича «Лірницькі пісні з Полісся. Матеріали до вивчення лірницької традиції» сучасне покоління дізнається про діяльність цих обдарованих музикантів на західноукраїнських землях, зокрема Волині.

Матеріал статті варто використати на уроках літератури рідного краю, при вивченні усної народної творчості та в позакласних фольклорних заходах.

Ключові слова: лірницьке мистецтво, О. Ошуркевич, лірницькі братства, репертуар мандрівних співців Полісся, унікальне мистецьке явище, духовна культура.

Bondar N. S. The Arts of Traveling Singers-Musicians of Western Polissia.

The article deals with the lyrical art which is one of the brightest pages of musical folk poetic creativity of the Ukrainian people. At the beginning of the 18th century traveling musicians-singers were known in Belarus, Poland, Lithuania, Moldova, but their tradition has been most developed in Ukraine. Obviously the reason for this was increased emotional sensitivity of the national character of Ukrainians and religiosity.

The modern generation learns about the activities of gifted musicians in Western Ukraine, in particular Volhynia, due to Oleksa Oshurkevych's memories and studies „Lyre songs from Polissia. Materials for the study of the lyre tradition„.

The material of the article is worth using at the literature lessons of the native land, and for the study of oral folk art and in extracurricular folklore events.

Key words: lyre art, O. Oshurkevych, lyre fraternities, repertoire of traveling singers of Polissia, unique artistic phenomenon, spiritual culture.

Постановка проблеми. 1 квітня 2018 року виповнюється 85 літ із дня народження відомого фольклориста, етнографа-краєзнавця Олекси Федоровича Ошуркевича – заслуженого працівника культури України. На жаль, його вже немає серед нас. Проте мені пощастило поспілкуватися з цією обдарованою, шляхетною людиною восени 2005 року. Тоді, збираючи матеріал про народні казки Волині для написання роботи з ученицею 10 класу, натрапила на збірку «Чарівне кресало», упорядковану й видану О. Ошуркевичем. А у Волинському краєзнавчому музеї нам дали адресу дослідника.

У Луцьку, в невеличкій квартирі на вул. Даньшина, де помітно витав запах книг, незважаючи на зайнятість, краєзнавець довго розповідав нам про

те, як він мандрував рідним краєм, про особливості спілкування з різними людьми, показав власні записи, фотографії, поділився планами на наступні видання. Частиною цієї бесіди була і розповідь про мандрівних співців-музикантів, їхній репертуар.

Роботу про його збірку казок ми написали, учениця її захистила, а от про лірників Волині вирішила написати аж тепер – через 12 років, коли дізналася про участь волинського лірника Андрія Ляшука у відродженні традиції.

Виклад основного матеріалу. Результатом вивчення традиції мандрівних співців-професіоналів Західного Полісся Олексою Ошуркевичем стала книга «Лірницькі пісні з Полісся. Матеріали до вивчення лірницької традиції», яка побачила світ

у Рівному в 2002 році. У ній уперше комплексно (тут містяться також нотні транскрипції Юрія Рибак) опубліковано лірницькі пісні, спогади про лірників і лірництво, словничок жаргонізмів сліпих музикантів. У збірці є копії фотографій лірників із архівів Косачів, О. Ошуркевича, Ю. Рибак.

У вступній статті «Лірництво на Поліссі» дослідник звертає увагу, що вивчення мистецтва мандрівних співців-музикантів розпочалося пізно – лише в 50-х роках XIX ст. Чітко вказує на причини, що гальмували можливості дослідників у вивченні лірництва.

По-перше, оскільки лірники знали мало дум, то залишилися поза увагою дослідників.

По-друге, до непоправних втрат призвела переконаність у «живучості» лірництва. Про це у 1894 році писав Микола Лисенко: «Лірник тип дуже живучий. Коли героїчні бандуристи та горді торбаністи вмирають, несучи з собою в могилу секрет своїх чудових мелодій, лірник живе, живе й буде жити. Його сила й живучість в тому глибокому ліризмові, котрий так відповідає думному духові українця» [1, с. 36–37].

Третя причина, на думку О. Ошуркевича, – суто професійного характеру: лірники здебільшого не акомпанували самим співам, а перед кожним куплетом пісні робити «перегру», тобто програвали той мотив. А зафіксувати «перегру» на той час фахівцям було нелегко.

Ще на початку XX ст. Філарет Колесса був переконаний, що на західноукраїнських землях лірницька організація була дуже розвиненою та підтримувала зв'язки зі співацькими цехами на Буковині й Великій Україні. Подібну думку висловлює сучасний польський дослідник Збігнев Пшерембський, який зазначає, що лірницька практика, мабуть, найдовше утримувалася на Поліссі та Волині.

9 грудня 1844 р. М. Костомаров у листах до К. М. Сементовського подає скупі відомості про волинських лірників. Так, в одному з них читаємо: «Лірники тутешні співають переважно духовні пісні, їх інструмент – наші рилі»; в іншому листі: «Приводжу часто лірників співати мені про Почаївську битву з турками» [3, с. 6].

Згадуючи про своє проживання у Новограді-Волинському, Олена Пчілка у праці «Українські колядки: волинський варіант» (1903) зазначає: «Прийшов до нас і лірник (їх на Волині і тепер досить багато); він був уже знайомий з нашою родиною... Він проспівав під акомпанемент своєї ліри кілька набожних колядок» [3, с. 7].

Про уважне ставлення членів родини Косачів до лірників свідчать такі факти. У 1892 році Михайло Косач, брат Лесі Українки, від невідомого лірника у селі Колодяжному Ковельського повіту записав три побожні пісні й одну алегоричну «Як заєць женився». В архіві родини Косачів зберігся й фотознімок: лірник сидить на ганку одного з їх будинків і, мабуть, щось виконує зі свого репертуару.

Лєся Українка в поемі «Місячна легенда» (1893) вивела постать сліпого музиканта, який для сільської громади співав, пригрававши на лірі, про панщину, сироту, правду й неправду.

Останні відомості про лірників на Західному Поліссі виявлено на початку 60-х років минулого століття. Луцький фольклорист Іван Федько у Шацьку дізнався про народного співця і музиканта Адама Шковороду, життєва дорога якого обірвалася 22 вересня 1939 р. Від лірницького поводири Наума Хом'яка дослідник записав пісенні матеріали. Зустрічався також І. Федько з лірником Іваном Власюком у селі Залюття Старовижівського району. Невеликі за обсягом записи пісень Адама Шковороди та Івана Власюка були незабаром опубліковані в збірнику «Волинь у піснях» (Львів, 1969). Ці фольклорні знахідки лірницького репертуару викликали певний інтерес у дослідників.

Під час повторних виїздів у 1968–1971 роках до села Залюття групі луцьких дослідників, серед яких був Олекса Ошуркевич, вдалося записати від Івана Власюка на магнітофонну стрічку значну частину його репертуару – сімнадцять повносюжетних творів різного жанрово-тематичного характеру, а також спогади.

За словами О. Ошуркевича, Іван Власюк мав добру музичну пам'ять, унікальний слух, чудово грав на лірі, скрипці, але улюбленим інструментом була ліра. Своє виконавство майстерно пожвавлював перегрюю. Досконало знав «сліпенький» жаргон, лірницькі професійні звичаї.

Іван Власюк особисто знав лірників із навколишніх сіл – Хому Турковця з Грудок, Пилипа Демарчука з Глух, Адама Шковороду з Шацька, Дем'яна Баньку з Воєгощі, Артема Маркевича із Заболоття.

Живучість лірництва з його морально-правовими основами забезпечували приватні лірницькі школи. Надзвичайно цінними є відомості про таку школу, яка існувала у 20–30-х роках в селі Кирчі (тепер Красилівка Камінь-Каширського району), де вчителював Каленик Деркач, дуже вимогливий до своїх вихованців. Це засвідчують спогади односельчан. «У його школі було до двадцяти сліпців-лірників з усієї Волині. Учні самі заробляли для себе

і для вчителя, а школа була в його хаті. Нечесних карав і виганяв. Умів сам майструвати інструменти, опісля передавав учням. Брав тільки гроші. Купив трохи землі, на якій працювали сини» [3, с. 9]. Із розповідей старожилів дізнаємося, що з приходом у 1939 році радянської влади нащадки лірника були репресовані.

Термін навчання не був чітко визначений: залежав від здібностей учня й інших чинників. Іван Власюк вчився у лірника Степана Рибачука лише один рік. Волинський лірник Євдоким Мокровіз (1859 р. н., родом із села Сивки Острозького повіту), за відомостями фольклориста О. Малинки, навчався у лірника з м. Ямполь один рік і два місяці. На Житомирщині учнівство тривало 3–4 роки, інколи один рік. На екзаменах від молодих лірників насамперед вимагалось знання молитов, професійних звичаїв, таємного (сліпецького) жаргону; решта професійних ознак вважалися поступовим набутком життєвої практики. Після складання іспиту лірники-учні отримували «визвілку» – право ходити з лірою самостійно.

Лірницький репертуар складався з творів морально-дидактичного і жартівливо-гумористичного характеру. Внаслідок різних обставин усе менше виконувалися історичні пісні. Якщо лірники східної і південної Волині до початку ХХ ст. ще зберігали епічну традицію, то Волинського Полісся, як зазначає Олекса Ошуркевич, вже мали у своєму репертуарі невелику кількість епічних творів, а дум не було зовсім. Не випадково в одній з кореспонденцій початку ХХ ст. зазначається, що на Волині пісенний репертуар співців-музикантів значно змінився: «У результаті переслідування історичних пісень зі сторони адміністрації українські мінезингери стали віддавати перевагу пісням набожним і забувають знамениті думи» [3, с. 10].

Звичайно, основу репертуару кожен лірник переймав від свого учителя, решту – від інших сліпців-музикантів у процесі побутового музикування, тобто «мусив здобувати своїм розумом». Залежав цей «індивідуальний» репертуар ще й від місцевих традицій, уподобань виконавців, зрештою – й від попиту слухачів. Іван Власюк, наприклад, володів великим репертуаром, віддавав перевагу, особливо в останні роки, жартівливо-гумористичним творам. Тематичне багатство репертуару співця дивувало тогочасну сліпецьку братію: «Іван все знав – і польки, і „Яблучко“, і „Краков'яка“, і „Пана“, і „Попаденьки“, і всьо-всьо він грав. Такеї пісні нема, щоб він не знав. Хоч сліпих тут було до ста чоловік». І ці живі свідчення – враження

післявоєнного періоду, останньої фази існування лірницької традиції.

За словами О. Ошуркевича, у різний час, у різних регіонах були особливості жанрово-тематичної системи лірницького репертуару. Весною 1894 р. фольклорист О. Малинка записав від волинського лірника Євдокима Мокровоза 18 пісень: більшість – побожні, лише три побутові (про панщину, біду і тещу). У репертуарі лірника Антона Витвицького (1903 р. н., Заславський повіт) чільне місце займали пісні про сирітку («Нещаслива й година на світі настала»), панщину («Ой кувала зозуленька»), приймака («Ой був собі чоловік»), Морозенка («Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче»).

У зауваженнях про лірників і їх вокально-інструментальне виконавство Ф. Колесса зазначав, що «на Україні запрошують лірників також на весілля, де вони грають швидкі мелодії до танку, хоча ліра мало надається до танкових мелодій» [3, с. 12]. Подібних свідчень серед дослідників чимало. Та й місцева лірницька практика підтверджує це. І справді, хоч діапазон інструмента досить вузький, обмежений, а звук гугнявий і монотонний, вправні музиканти при потребі домагалися неабиякої віртуозності, вдаючись до вияву різного рівня мелізмів. Тож нерідко сільська молодь кликала лірників на різноманітні гуляння. Про це є численні свідчення і в літературних джерелах, і в спогадах співців-музикантів. Дочка поліського лірника Дем'яна Банька згадує: «А що цікавого було, то те, що було ходять до нас хлопці й дівчата, робили в нас танці і співали пісень, а батько їм грав» [3, с. 12].

У репертуарі лірників Волинського Полісся О. Ошуркевичем зафіксовано 39 творів усної традиції. Серед них за жанрово-тематичними ознаками:

– пісні релігійно-моралізаторського змісту (канти, псалми і т. п.): «Про напад турків на Почаївський монастир», «Сирота», «Про Лазаря», «Про Олексія, чоловіка Божого», «Про безплідну матір»;

– пісні соціально-побутового характеру: «Про скасування кріпацтва», «Про війну», «Про рекрута» («Дуб на дуба похилився»), «Бондарівна», «Біда», «Про Шевченка» («Зайшов ясний місяць за хмари»), «Кобзар» («Ішов кобзар до Києва»);

– пісні сатиричні, жартівливі та алегоричні: «Солтис», «Приймак», «П'яниця», «Попада», «Доля», «Люлька», «Зелена дуброва»;

– пісні календарно-звичаєві: «Маленька нічка-петрівочка» (петрівчана), «Нова радість стала» (колядка), «Нині, Адаме, розвеселися» (колядка);

– танцювальні мелодії: «Крутак», «Полька», «Козачок», «Яблучко».

Такою була, за спостереженнями волинського дослідника, складова лірницького репертуару – надзвичайно різноманітна, строката.

Не можна погодитися з твердженнями деяких дослідників про те, що кобзарям заборонялося виконувати «світських» пісень, а селяни майже ніколи не співали творів кобзарів та лірників. На Волинському Поліссі чимало творів лірницького характеру перебувало у репертуарі саме «світських» виконавців. У різних варіантах побутували пісні: релігійно-моралізаторські («Про напад турків на Почаївський монастир», «Сирота», «Про Лазаря»), історичні («Про знесення панщини», «Про війну»). А ще у живому побутуванні простежується великий цикл пісень жартівливо-гумористичних, алегоричних. Отже, пісні лірницького характеру не є питомою приналежністю лірників. Інша справа – їх вокально-інструментальна інтерпретація, яка надавала їм протяжно-декламаційного характеру, тобто тих рис, які властиві лірницькому виконавству.

Досить довго на Волинському Поліссі залишалися традиційні, але вже пережиткові форми лірництва. Поступово з високим почуттям власної гідності відходили у минуле талановиті репрезентанти вокально-інструментального мистецтва: Хома Турковець (1963) з села Грудки Камінь-Каширського району, Артем Романюк (1974) з села Розничі Маневицького району, Іван Власюк (1991) з села Залюття Старовижівського району. Це були останні носії лірницької традиції.

Неофіційно побутує думка, що в післявоєнний період лірники залишали традиційний інструмент і переходили на більш досконалий – гармошку. Лише частково можемо з цим погодитися. «Перехід» цей аж ніяк не був типовим. Навпаки, спостерігалася серед окремих лірників фанатична прив'язаність до свого традиційного інструмента.

Усвідомлюючи факт, що кобзарсько-лірницька традиція в Україні на первинному автентичному рівні майже перервалася, деякі сучасні дослідники-музикознавці у своїх працях цілком логічно торкаються питань реконструкції згасаючої традиції, відродження її на класичних взірцях.

Особливої уваги заслуговує думка Климента Квіткі про те, що українська лірницька музика – «безсумнівно одна з останніх і зрозумілих живому спостереженню хвиль широко розповсюдженої колись

у Західній Європі лірницької музики». А відтак, як зазначає далі вчений, «ретельне вивчення гри українських лірників може дати матеріал по крайній мірі для приблизного уявлення і про давню гру західних майстрів» [1, с. 38].

Радянські вчені всіляко намагалися замовчувати релігійні мотиви у піснях. В умовах сьогодення це складна науково-теоретична й практична проблема, адже на первинному рівні традиція уже перервалася. Відомості про останніх лірників, що ходили по Волині, Поділлі й Гуцульщині, відносяться до 50–60-х, рідше – 70–80-х років. Зате є спроби реставрації традиції. Це Григорій Гірчак (Канада), Ярема, учень відомого бандуриста, панотця Київського кобзарсько-лірницького цеху Миколи Будника, Юрій Кондратенко (Львів), Юрко Борода (Київ). Багато для відновлення лірницьких звичаїв, ритуалів зробив Михайло Хай (лірник і бандурист Стефан), український етномузиколог, доктор мистецтвознавства, автор CD «Українська ліра» (українською, англійською, польською мовами, 1999 р.).

На початку XXI ст. лірник Олесь Смик, натрапивши на реальні сліди славного колись волинського лірницького цеху, мав намір реставрувати його роботу в повному обсязі.

У Львові 26 червня 2010 р. було засновано лірницький цех, на відкритті якого відбувся великий концерт кобзарів і лірників України (реконструкція автентичної практики силами київського кобзарського та львівського лірницького цехів).

17 травня 2016 р. під час культурно-мистецької акції «Ніч у музеї. Тут живе історія...», що відбулась у Волинському краєзнавчому музеї, волинський лірник Андрій Ляшук розповів історію лірництва на Волині та зіграв чимало композицій на лірі.

Висновки. Отже, у XXI ст. настав час повною мірою розкрити зміст лірництва як унікального явища духовної культури українців, багатовікова суспільна роль якого була знищена радянською державою. Нові покоління незалежної України повинні обов'язково дізнатися про мандрівних сліпців, які у супроводі ліри виконували пісні, що охоплювали майже всі сторони духовного життя людини. Слід розкрити всю красу поетичного слова українців, показати, яке значення мала ліра і на землях Західного Полісся. Важливо також, щоб сьогодення молодь відвідувала кобзарсько-лірницькі концерти.

Література

1. Лисенко М. Народні музичні інструменти на Україні. Київ: Мистецтво, 1955. С. 36–38.
2. Нолл В. Моральний авторитет та суспільна роль сліпих бардів в Україні. *Родовід*. 1993. № 6. С. 16–37.
3. Ошуркевич О. Лірницькі пісні з Полісся. Матеріали до вивчення лірницької традиції. Рівне, 2002. 65 с.
4. Хай М. Лірницька традиція як феномен української духовності. *Родовід*. 1993. № 6. С. 37–44.